

Pr. Adrian Zaharia

Moartea și riturile funerare la români și la alte popoare

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA
Iași, 2020

CUPRINS

Cuvânt înainte	7
Prefața profesorului coordonator	11
Introducere	17
I. MOARTEA – MISTER ȘI FENOMEN UNIVERSAL	25
II. TRUPUL	29
II. 1. Semne prevestitoare ale morții	31
II. 2. Momentul morții	35
II. 3. Spălarea	48
II. 4. Îmbrăcarea	53
II. 5. Toiagul	57
II. 6. Sicriul	60
II. 7. Priveghiul	65
II. 8. Practica înhumării și a incinerării în tradiția diferitelor popoare	73
II. 8. 1. Înhumarea	74
II. 8. 1. 1. Mormintele	80
II. 8. 1. 2. Cenotafurile	84
II. 8. 1. 3. Îmbălsămarea și sfintele moaște	85
II. 8. 1. 4. Sacrificiul uman la înmormântare	89
II. 8. 1. 5. Înhumarea – ritual compatibil cu doctrina creștină	95
II. 8. 2. Incinerarea	98
II. 8. 2. 1. Vechimea practicii incinerării	99
II. 8. 2. 2. Controverse privind incinerarea	107
II. 8. 2. 3. Atitudinea Bisericii Ortodoxe Române față de incinerare	110
II. 9. Acțiunea de profanare specifică morții și purificarea celor vii	115

II. 10. Doliul	119
II. 11. Pomul funerar	133
III. SUFLETUL	139
III. 1. Călătoria funerară și semnificațiile ei	139
III. 1. 1. Ritualul spargerii vasului	140
III. 1. 2. Cortegiul funebru	145
III. 1. 3. „Vămile văzduhului”	149
III. 1. 4. „Podurile”	166
III. 1. 5. Răscrucile drumurilor	173
III. 1. 6. Sufletul între cele două lumi	177
III. 1. 7. Viețuitoare cu valențe funerare	180
III. 1. 7. 1. Animale domestice	181
III. 1. 7. 2. Animale sălbatice	189
III. 1. 7. 3. Insecte	196
III. 1. 7. 4. Păsări	197
III. 1. 7. 4. 1. Păsări din universul domestic	197
III. 1. 7. 4. 2. Păsări sălbatice	201
III. 1. 8. Ipostaze ale sufletului	206
III. 1. 8. 1. Viețuitoare înaripate	206
III. 1. 8. 2. Sufletul-șarpe	216
III. 2. Sufletul-strigoi și caracterul nefast al acestuia	217
IV. CULTUL MORȚILOR	227
IV. 1. Ajutorul dat de către cei morți celor vii	232
IV. 2. Zile speciale de pomenire a morților	235
IV. 3. Ofrande funerare	241
IV. 4. Dezgroparea și funeraliile duble	256
V. EVALUARE DIN PERSPECTIVĂ CREȘTIN-ORTODOXĂ ..	261
V. 1. Atitudinea față de moarte în slujba Înzmormântării	263
V. 2. Hristos – Biruitorul morții și rugăciunile pentru cei adormiți	279
CONCLUZII	285
BIBLIOGRAFIE	293

Cuvânt înainte

Prin publicarea lucrării *Moartea și riturile funerare la români și la alte popoare*, vede lumina tiparului textul tezei de doctorat omonime elaborate de către părintele Adrian Zaharia sub îndrumarea vrednicului de pomenire Pr. prof. dr. Nicolae Achimescu, în cadrul Școlii Doctorale de Teologie Ortodoxă a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Editura Doxologia rămâne astfel constantă în a oferi publicului cititor cărți care au vocația unei perene actualități, dar sunt și incomode, provoacă cea tresărire a sufletului ori, folosind un clișeu contemporan, îl scot pe cititor din zona sa de confort ori din propria-i inerție. Atunci când includem lucrarea părintelui Adrian Zaharia în categoria cărților mereu actuale prin conținut și inconfortabile prin mesaj avem în vedere mai multe considerente.

După cum o arată și titlul, *Moartea și riturile funerare la români și la alte popoare*, este o carte despre moarte, despre această experiență universală a întregii făpturi. Spaima, revolta, speranța, resemnarea și alte asemenea trăiri sunt, în fapt, simptome ale incapacității spiritului uman de a asimila, în biografia sa care poartă vocația veșniciei, realitatea nefirească și absurdă a morții. Privită din această perspectivă, istoria umanității este o însumare a tuturor încercărilor conștiente sau inconștiente ale omului – despre care se spune că este singura făptură ce poate cugeta la propria-i moarte – de a înțelege, de a da un rost, de a asuma ori, dimpotrivă, de a eluda moartea. De la megaliți la zgârie-nori, de la ocrul preistoricilor la criogenia contemporană, de la filosofii anticilor la asceza pustiei, toate sunt strădanii de biruire a morții ori vremelniciei și de înveșnicire personală sau colectivă. Din larga plajă de rituri, ritualuri și practici ce emană din diferitele concepții asupra morții, părintele Adrian Zaharia se oprește la spațiul românesc, folosind cu predilecție o metodă comparativă care creează, prin termenii comparației, un arc de timp și o acoperire spațială

ce merge de la vechii egipteni, indienii vedici, evrei, chinezi, turci ș.a. până la satul românesc contemporan. Fără a se rătăci în acest imens univers al practicilor funerare și folosindu-se de instrumentele diferitor științe, precum etnologia, antropologia, teologia și istoria religiilor, autorul preferă o abordare poantilistă: selectează, descompune, individualizează, analizează, interpretează și alătură într-o imagine coerentă, unitară, elemente atât de depărtate în timp și spațiu. Semnele despre care se credea că prevesteau apropierea „marii treceri”, încercarea celor apropiați de a „netezi” calea sufletului răposatului către lumea cealaltă, spălarea, îmbălsămarea, îmbrăcarea, înzestrarea cu un toiag pentru călătoria „de dincolo”, sicriul, priveghiul, inventarul funerar, înhumarea/incinerarea, ritualurile de purificare ale celor vii, toate acestea dovedesc faptul că societățile tradiționale au reușit să integreze în antropologia, cosmologia și teologia proprii realitatea traumatizantă a morții și să-i ofere un sens. Credința că sufletul „se mută” într-o altă lume, pleacă într-o lungă călătorie nu lipsită de obstacole și că cei vii îi pot facilita parcursul din lumea cealaltă a alimentat tanatologia populară cu numeroase teme, motive și simboluri, asupra unora precum animalele psihopompe sau vămile văzduhului autorul zăbovind mai pe larg. Cultul morților, izvorât din aceeași credință în nemurirea sufletului și concretizat în soroace, ofrande (pomene), libații ș.a., practici precreștine atât de prezente și la poporul român, sunt înzestrate de către teologia creștin-ortodoxă cu sensuri noi și profunde semnificații, încât, după cum afirmă părintele Adrian Zaharia, „deși în exterior par a avea o origine păgână, conținutul lor este creștin”. O astfel de abordare echilibrată este necesară într-un context în care coabitează două extreme: glasuri ce militează pentru epurarea cultului celor adormiți de orice elemente socotite ca necreștine prin origine, pe de o parte, și preocuparea excesivă, în special în mediul rural, pentru împlinirea întocmai sau chiar cu supramăsură a unor tradiții care s-au așezat confortabil în sfera superstițiilor.

Când afirmam mai sus că această lucrare este incomodă, capabilă să-l scoată pe cititor din amorțire, îl aveam în vedere pe cititorul ancorat în valorile societății secularizate contemporane, pe cel care, îmbătat de viața de aici și acum, cu tentațiile ei, nu mai are capacitatea de a asuma și integra experiența morții, încât alege să o alunge din fața vederii sale înspre servicii profesionalizate, amăgindu-se astfel că, dacă o ignoră, se face nemuritor. Pentru aceștia, lucrarea părintelui Adrian Zaharia are vocația de a fi un *memento mori*, o chemare la trezire din iluzia nemuririi, însă nu

către o disperare existențială, ci către autentică biruirea a morții în numele Celui care este „Calea, Adevărul și Viața” (Ioan 14, 6).

Cu certitudine că acestea două nu sunt singurele argumente ce recomandă prezenta lucrare lecturii clericului sau mireanului, omului credincios ori mai puțin credincios, celui instruit la școli înalte sau cu o minimă educație, însă pe celelalte îi lăsăm fiecărui cititor privilegiul de a le descoperi, având convingerea că fiecare va dobândi mult folos atât intelectual, cât și sufletesc.

Conf. dr. Constantin Iulian Damian
Iași, 20 februarie 2020

Prefața profesorului coordonator

Alături de alte câteva probleme, misterul morții ar trebui să fie și să rămână una fundamentală pentru fiecare dintre noi. Din păcate, însă, astăzi tot mai multă lume, așa cum subliniază Philippe Ariès, nu se mai înfioară în fața trupurilor neînsuflețite, nu mai are timp să mediteze la propria moarte, fiindcă viața e trăită pentru ea însăși, nu se mai gândește la cele două moduri de a supraviețui, respectiv prin memorie și prin eshatologie. De asemenea, așa cum afirmă Mircea Eliade, omul de astăzi știe tot mai puține lucruri despre simbolismul ritualurilor funerare specifice societăților arhaice și tradiționale.

A muri, spune Florica Elena Laurențiu, începe să fie perceput ca un fapt oarecare, ca un element al vieții sociale, dacă nu chiar ca un accident sau întâmplare. Dimensiunea ontologică a morții este pur și simplu oculată, ea nu mai este una esențială. Implicațiile morale sunt reduse la minimum! Moartea este detașată practic de orice atribut de sfințenie, de noblețe, de demnitate. În acest fel, a muri devine un fapt absolut banal, o experiență colectivă. Tocmai de aceea, tema abordată de autor este una de mare necesitate și actualitate. O analiză a obiceiurilor, riturilor și practicilor legate de moarte la români și la alte popoare ne demonstrează faptul că moartea este un fenomen universal și cel mai mare mister al umanității dintotdeauna.

Autorul dezvoltă tema în discuție pe parcursul a cinci mari capitole, toate subsumând mai multe subcapitole coerent elaborate, dispunând cu toate laolaltă de o argumentație științifică pe măsură.

În primul capitol, intitulat *Moartea – mister și fenomen universal*, citând lucrarea *Arta de a muri* a lui Eliade, părintele Adrian Zaharia arată că,

de fapt, moartea rămâne un mister de nepătruns, un mister care marchează punctul culminant al existenței. De fapt, spune Mircea Eliade, viața nu e decât o rapidă goană spre *moarte*, care înaintea continuu către om.

Nici un alt eveniment nu-l tulbură pe om mai mult în viață decât acela de a se despărți de cei dragi, de a-i vedea, atunci când mor, nemișcați și reci, incapabili de dialog. De-a lungul istoriei omenirii, atari împrejurări au provocat nenumărate spaime și superstiții, obligându-i pe mulți oameni să trăiască sub teroarea tăcută și apăsătoare a zilei fatale, a morții. În această dramă, creștinismul presimte o tulburătoare taină, mai precis urma „unei întunecate răni dintotdeauna”, a unui păcat, adică a unui refuz de a iubi. Tocmai de aceea, regretatul părinte Dumitru Stăniloae spunea că moartea este „ultima concluzie a păcatului și înseamnă dispariția din lumea de aici a celui ce e împovărat cu el.... Refuzul comuniunii cu Dumnezeu e chinul dus la ultima concluzie: moartea”.

Un al doilea mare capitol este consacrat *trupului* celui decedat, pregătirii acestuia pentru înhumare sau incinerare. În acest sens, spălarea cadavrului reprezintă, probabil, cea mai răspândită tradiție funerară, o tradiție cu o deschidere universală. Cele mai vechi atestări ale acestei practici le găsim în epoca geometrică a Greciei Antice (1025-700 î. Hr.). Acest obicei s-a menținut și în perioada clasică (500-323 î. Hr.). E cunoscut faptul că Socrate s-a spălat singur înainte de a bea otrava „pentru a nu da femeilor de lucru cu spălarea unui leș” (Platon, *Phaidon*).

După spălare, în tradiția poporului nostru, urmează îmbrăcarea cu haine noi, considerându-se că cel decedat începe o viață nouă. Apoi, este așezat pe o masă sau un pat, cu capul la icoane și cu picioarele la ușă, semnificând faptul că va pleca. Îmbrăcarea cu haine noi se face și pentru a merge curat la judecata lui Dumnezeu. Deși prezentă și la alte popoare, practica așezării mortului în sicriu cu picioarele spre ușă este întâlnită mai ales în lumea romanilor. Aceștia așezau mortul într-o încăpăre numită *vestibulum*, cu picioarele spre ușă, dorind să arate prin aceasta faptul că cel decedat este pregătit să meargă spre locul de unde a venit, adică în pământ. Foarte sugestivă, în acest sens, este afirmația istoricului Plinius: „Orânduirea naturii este ca omul să se nască având capul înainte, tot așa cum obiceiul este să fie dus la groapă cu picioarele înainte”.

Paul de Alep consemnează faptul că, prin secolul al XVII-lea (1650-1660), înmormântarea la poporul nostru se făcea și fără sicriu. Însă, de regulă, sicriul a fost și este absolut necesar pentru înmormântare, fiind folosit încă din preistorie. Motivele folosirii lui sunt diferite: protejarea

trupului celui decedat, dorința de a ține închise spiritele celor decedați, manifestarea unei atitudini de respect față de defunct.

Din păcate, în ultima vreme, se constată o tendință tot mai exagerată de a scoate în evidență dimensiunea strict materială a înmormântării, în dauna celei spirituale. Luxul exagerat cu prilejul înmormântărilor începe să-și facă simțită prezența și în societatea românească. Statutul social al celui decedat, de pildă, este considerat și măsurat în funcție de funeraliile sale, iar sentimentele de durere sunt exprimate în special prin cheltuirea unor sume impresionante de bani.

Pe de altă parte, referindu-se la doliu, autorul subliniază faptul că practica jelierii celui decedat este prezentă atât în Occident, cât și în Orient, încă din Antichitate, dar cu preponderență în culturile mediteraneene. Cu toate acestea, Sfântul Ioan Gură de Aur a protestat împotriva creștinilor care „angajau femei păgâne, ca bocitoare, spre a face jalea mai adâncă, ațâțând focul durerii”.

În lucrarea sa, *Descrierea Moldovei*, Dimitrie Cantemir amintește o practică mai degrabă exotică prin care conaționalii săi își exprimau durerea și jalea la moartea cuiva. De pildă, atunci când mureau unii domnitori, conducători de oști, caii acestora erau acoperiți cu pânză neagră în semn de doliu, iar în ochi li se puneau zeamă de ceapă sau praf de pușcă pentru a arăta că și aceștia plâng pierderea stăpânilor lor.

Riturile funerare cunoscute în istorie sunt variate, dar cele mai prezente sunt înhumarea și incinerarea. Conform informațiilor existente, se pare că înhumarea este anterioară incinerării și datează probabil înaintea erei paleolitice.

O practică ciudată, dar strict legată de înhumare a fost sacrificarea unor persoane la înmormântarea cuiva, mai ales a soției la moartea soțului și a slujitorilor la moartea stăpânului lor. În Ardeal, în anumite zone, se mai găsesc până azi reminiscențe ale acestei practici. Astfel, în cadrul ritualului înmormântării, când se ajunge la cimitir, înainte de înhumare, o femeie dintre rudele celui decedat coboară în groapă și șterge cu o maramă pereții acesteia, după care iese afară.

În vreme ce romanii, evreii, egiptenii sau chinezii antici socoteau cimitirele drept surse de infecție și le plasau în afara zidurilor cetății, o excepție au constituit-o creștinii încă de timpuriu. Fiind persecutați, la început, foloseau catacombele ca morminte, locuri de întâlnire și locașuri de cult.

A doua practică funerară principală a fost, încă din antichitate, și este și azi incinerarea. Reducerea unui cadavru la elementele sale organice esențiale prin intermediul focului a fost popularizată în Occident de către greci în jurul anului 1000 î. Hr., de la care a fost adoptată și de romani.

Așa cum afirmă Charles Panati, în jurul anului 100 d. Hr., incinerarea a început să nu mai fie practică în regiunile în care a pătruns creștinismul, deoarece Biserica creștină dezaproba această metodă folosită de păgâni, socotind-o nepotrivită cu învățătura ei despre reînvierea trupurilor la judecata de apoi. În același timp, autorul oferă o explicație de ordin practic referitoare la interzicerea incinerărilor, care amintește de criza de masă lemnoasă din Imperiul Roman din acea vreme, datorată tăierii copacilor pentru rugurile funerare. Fiind nevoie de material lemnos cu precădere pentru construirea corăbiilor și fortărețelor, folosirea cherestelei a fost restricționată.

În mod evident, în Europa, incinerarea a început să fie practică mai intens din secolul al XIX-lea, sub influența educației iluminist-ateice, care s-a depărtat de Dumnezeu. Astăzi, incinerarea a devenit și continuă să devină tot mai populară în Europa, mai ales în lumea preponderent protestantă, dar și în S.U.A. și Canada.

Al treilea capitol al lucrării este consacrat de către autor sufletului și periplului acestuia după moarte. Un obicei frecvent întâlnit în țara noastră astăzi este acela de a arunca cu monede, de regulă peste sicriu, la fiecare răscruce pe unde trece convoiul funerar. Teodor T. Burada amintește că, în vechime, banii se puneau în gura mortului, se legau de mâna dreaptă a acestuia sau se așezau la capătul toiagului care era pus în sicriu într-o crăpătură făcută special. În viziunea populară, toți acești bani se întrebuițeau la noi în cadrul funeraliilor pentru a ajuta sufletul celui decedat să treacă „vămile”, în număr de 7, 9, 12, 24 sau 99, în funcție de credința din zona respectivă. De asemenea, se mai crede că spiritele malefice merg după bani atunci când sunt aruncați și, în felul acesta, renunță să se mai apropie de cel mort.

Majoritatea cercetătorilor români consideră că aceste practici nu au existat la geto-daci, ele fiind preluate de la coloniștii romani. Pe de altă parte, din punct de vedere exegetic, tradiția folclorică românească despre „vămile văzduhului” se încadrează în literatura biblică apocrifă sau în literatura gnostică, iar aceasta din urmă, afirmă autorul, conține la rândul ei, un important filon biblic, resemnificat din multiple unghiuri de abordare.

În acest sens, se poate constata o filieră biblică (apocrifă-pseudoepigrafică)-gnostică-balcanică pentru construirea și transmiterea învățaturii despre „vămile văzduhului”.

O mare contribuție în răspândirea acestei credințe a avut-o Sfântul Atanasie, care, în *Viața Sfântului Antonie cel Mare*, amintește de două ori „vămile văzduhului”, dar și Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Grigorie de Nyssa, Eusebiu de Cezareea, Epifanie al Ciprului ș. a. Despre trecerea sufletului prin vămi se vorbește și în romanul popular *Varlaam și Ioasaf*, în lucrarea *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, dar și în diferite texte liturgice, cum ar fi *Evhologhiul*, *Molitfelnicul*, *Orologiul*, *Ceaslovul*.

În Biserica Ortodoxă, atitudinea față de „vămile văzduhului” nu este una clară, spune autorul, ele apărând chiar reprezentate pe zidurile mănăstirilor bucovinene. Ceea ce este negativ în cazul acestora e faptul că oamenii nu se gândesc cum să se întâlnească sau să se unească cu Hristos, ci cum să treacă de anumite vămi, ca și cum acestea ar fi un scop în sine. De asemenea, judecata îngerilor răi devine un substitut al judecății particulare pe care o face Dumnezeu sufletului după moarte. În plus, mântuirea sufletului apare ca un fel de târguială ca oricare alta, folosindu-se bani sau alte alimente date de pomană.

Strămoșii noștri, ca și ai altor popoare, au crezut în strigoi, adică în prezența defuncțiilor, cel puțin o anumită perioadă de timp după moarte. Deși ni se par exagerate relatările despre strigoi care produc panică în rândul unor oameni, despre alungarea lor prin diferite procedee extreme, cum ar fi străpungerea inimii cu un obiect ascuțit sau deshumarea și arderea cadavrului celui decedat, sunt întâlnite, din păcate, și în România începutului de mileniu III d. Hr.

Penultimul capitol al lucrării este consacrat *cultului morților*. În general, dintotdeauna, cei rămași în viață au avut o frică permanentă de răposații lor. Toate riturile funerare arată că aceștia se temeau de cei decedați și căutau diverse metode de a se proteja: înhumarea cât mai degrabă și cât mai departe a celor decedați, legarea mâinilor și picioarelor celor înmormântați, punerea unor pietre mari deasupra acestora, dezmembrarea, așezarea în mormânt a lucrurilor lor personale, aducerea de jertfe pe morminte (hrană, băutură) etc.

Masa funerară din ziua morții este prezentă la aproape toate popoarele. La vechii greci, membrii familiei celui decedat se așezau la ospăț, după ce soseau acasă, purtând cununi pe cap și având credința că sufletul

celui mort este de față. În ziua a treia și a noua celui decedat i se ducea mâncare și băutură la mormânt.

Și creștinii de astăzi obișnuiesc să dea de pomană hrană sau alte obiecte lângă mormântul unei rude în zilele speciale de pomenire a morților. Cel care primește de pomană, însă, are datoria de a se ruga la Dumnezeu pentru iertarea păcatelor celui pentru care s-au dat acele lucruri sau alimente. În felul acesta, crește numărul celor care se roagă pentru sufletul celui decedat.

Ultimul capitol al lucrării reprezintă o evaluare din perspectivă creștin-ortodoxă a temei abordate. Autorul amintește, citându-l pe părintele profesor Emilian Vasilescu, faptul că ritualul înmormântărilor creștine ortodoxe a fost alcătuit de Sfântul Efrem Sirul și mai ales de Sfântul Ioan Damaschinul, care au conferit înmormântării creștine prestanță, sobrietate, profunzime în rugăciuni și cântări, precum și alinare pentru rude și prieteni. Din păcate, aceste rituri funerare sunt deseori întunecate de tot felul de practici superstițioase, rămășițe din vechile religii păgâne la care poporul ține foarte mult și împotriva cărora Biserica n-a reacționat destul de convingător.

Pr. prof. dr. Nicolae Achimescu
Facultatea de Teologie Ortodoxă „Dumitru Stăniloae”
a Universității „Al. I. Cuza” Iași

Iași,
14. 10. 2008